

L'aspecte del terreny i l'onomàstica de l'Espluga Calba

Rosa M. Anglès

INS Pere Ribot

rangles2@xtec.cat

Resum: El nom de l'Espluga Calba vincula directament l'onomàstica de la vila amb les formes del relleu. Partint, doncs, de l'*espluga* ens fixem en els diferents noms que reben les cavitats subterrànies en els territoris de parla catalana i triem aquells que hem detectat en aquest terme municipal. Ens plantejem, a continuació, d'enumerar els principals elements de la topografia i d'il·lustrar-los amb exemples extrets de fonts orals i de la documentació antiga. No hem pretès fer un inventari exhaustiu, sinó més aviat una selecció dels aspectes més remarcables que reflecteix l'onomàstica, bàsicament l'oronímia, però també en algun cas l'antroponímia. També esmentem exemples de noms recollits en altres poblacions, però que es poden relacionar amb la nostra.

Paraules clau: Cova, espluga, calba, barbacana, avenc, sitjar, pou, tossal, puig, serra, costa, grau, coll, vall, coma, comellar, fondo, obac, solà, pla

The appearance of the land and the onomastics of Espluga Calba

Abstract: The name of Espluga Calba directly links the onomastics of the town with the shapes of its relief. So, starting from *espluga*, we look at the different names that the underground cavities receive in the Catalan-speaking territories and we choose those that we have detected in this municipality. We then consider listing the main elements of the topography and illustrating them with examples from oral sources and ancient documentation. We have not intended to make an exhaustive inventory but, rather, a selection of the most remarkable aspects that reflect onomastics, basically oronymy, but also in some cases anthroponymy. We also mention examples of names collected in other populations but which may be related to ours.

Key words: L'Espluga Calba, Les Garrigues, oronymy, oronymic generics (*cova* = cave, *espluga* = cave; *vall* = stream; *fondo*: hallow, etc.), dialect names

1 LA VILA QUE TÉ NOM DE COVA

Un dels objectius que es plantejaren el doctor Moreu-Rey i diversos estudiosos i professors universitaris quan fundaren la Societat d'Onomàstica, el 1980, fou el foment de l'inventari i l'estudi dels noms propis, i la publicació de monografies especialitzades. Cal posar

l'etimòleg Joan Coromines a la cúpula de tot aquest moviment. Josep M. de Casacuberta va ser el seu mestre, com a director de l'Oficina de Toponímia i Onomàstica, quan aquesta institució es va fundar, l'any 1921. L'Oficina d'Onomàstica de l'IEC segueix proporcionant assessorament tècnic per als reculls de l'onomàstica d'un determinat terme municipal que s'han publicat en les darreres dècades.

Dels inventaris d'onomàstica publicats destaquem especialment els que són de localitats veïnes o properes a la que és objecte d'estudi: les Borges Blanques, Vallbona de les Monges, Ulldemolins, l'Albi, Fulleda, Juneda, el Vilosell, la Pobla de Cérvoles i Vallclara. Un altre recull de consulta indispensable ha estat el que Albert Turull (2007) circumscriu a les Garrigues, el Segrià, la Segarra, l'Urgell, la Noguera i el Pla d'Urgell; definit pel mateix autor com un "assaig d'interpretació tipològica" de la toponímia de les comarques de ponent.

El material que presentem a continuació procedeix de la tesi defensada a la UB el 20 de desembre del 2019. El treball s'emmarcava en el conjunt de recerques centrades en un municipi que recullen i preserven l'onomàstica local, que corre el perill de perdre's, a causa de l'abandonament de la feina agrícola i de la migració cap als grans nuclis urbans. És el primer d'aquestes característiques que es fa sobre l'Espluga Calba i que permet constatar la presència de trets dialectals propis de la zona i de fenòmens lingüístics fossilitzats en els noms de lloc, estudiats gràcies a la gramàtica històrica, i contribuir al coneixement de l'antroponímia d'altres èpoques, a través de la documentació antiga. A més, hem aplegat informació de caràcter històric vinculada a alguns noms estudiats, fet que li afegeix un cert caràcter enciclopèdic.

Del total de noms recollits en el terme municipal de l'Espluga Calba hem seleccionat els més destacables a l'hora de descriure la fesomia del territori. Partint de la cova, que dona nom a la vila, fixem l'atenció en els aspectes més remarcables del relleu que envolta el nucli urbà, amb el seu castell, en la fossilització en la toponímia, i en la interrelació amb l'antroponímia. Així és com els noms ofereixen uns instantània de l'espai que els ha creat i mostren uns trets lingüístics que són testimoni de l'evolució de la llengua en aquell lloc.

2 LES INFORMACIONS ORALS I LES FONTS DOCUMENTALS

Com a model metodològic seguim, bàsicament, les publicacions de Ramon Amigó, considerat avui dia el principal expert en inventaris monogràfics d'abast local. Tant per a la recollida de dades com per a la posterior presentació dels materials, adoptem les convencions més habituals de les monografies locals de toponímia i antroponímia del territori de parla catalana¹. L'inventari ha comportat una doble acció: l'enquesta oral, amb converses amb bons coneixedors del territori, i l'escorcoll en els arxius amb documents rics en toponímia menor del terme i en antroponímia.

Per al treball de camp vam seleccionar cinc persones de la vila, d'edat avançada, que hi havien viscut sempre; només una d'elles havia estat uns quants anys a Barcelona. Vam triar dues dones, per a parlar del nucli urbà, i tres homes, per a les entrevistes referents a la resta del terme: Antònia Anglès i Ferrer, Magdalena Amorós i Vallverdú, Josep M. Anglès i Ferrer, Jaume Pons i Cunillera i Josep Ribera i Torres. Totes dues dones havien estat mestresses de casa de joves; i dels homes, l'un havia estat pastor i els altres dos pagesos, un dels quals, a més, caçador.

El principal arxiu que alberga documentació sobre l'Espluga Calba és el de la Corona d'Aragó (ACA). Se'n conserven vuit capbreus a l'armari 7 de la secció del Gran Priorat de Sant Joan de Jerusalem: *Capbreu de l'Espluga Calba, el Palau d'Anglesola i Sidamunt*, núm. 149, en pergamí (*Capbr.* 1510); *Capbreu de l'Espluga Calba*, núm. 150, amb 98 folis sense numerar (assignat el número 1 a la pàgina que comença «In dei nomine») (*Capbr.* 1574); *Capbreu de l'Espluga Calba*, núm. 165, amb folis numerats, però estripats a la part inferior dreta, on hi havia la numeració, a la primera part del document (foliats tirant enrere a partir del primer número 301; sense els folis 1-221) (*Capbr.* 1607); *Capbreu de l'Espluga Calba, el Palau d'Anglesola i Sidamunt*, núm. 154 (*Capbr.* 1633); *Capbreu de l'Espluga Calba, el Palau d'Anglesola i Sidamunt*, núm. 151 (*Capbr.* 1669); *Capbreu de l'Espluga Calba*,

1 Els principals textos utilitzats com a guia són: Amigó (1980, 1999 i 2008), Coromines (1965), Moran (1995 i 2006), Moreu-Rey (1965, 1974, 1993 i 1999), Terrado (1995 i 1999) i Tort (1995, 1999 i 2000).

núm. 152 (*Capbr.* 1692); *Capbreu de l'Espluga Calba*, núm. 153 (*Capbr.* 1717), i *Capbreu de l'Espluga Calba, el Palau d'Anglesola i Sidamunt*, núm. 155 (*Capbr.* 1741)².

En la mateixa secció i armari d'aquest arxiu hi localitzàrem pergamins solts, de dates anteriors als capbreus: 14-V-1352, carp. 26, núm. 10 (Perg. 1352); 31-VII-1359, carp. 25, núm. 41 (Perg. 1359/41); 29-X-1360, carp. 26, núm. 25, ES.08019.ACA/6.9.2.7 (Perg. 1360); 23-XI-1379, carp. 25, núm. 3 (Perg. 1379); 26-X-1405, carp. 25, núm. 12 (Perg. 1405/12), i 30-V-1406, carp. 25, núm. 1 (Perg. 1406/1). I, com que el castell va ser propietat de l'orde cavalleresca dels hospitalers, s'hi troba d'altra documentació esparsa, com ara *Millores de la comanda de l'Espluga Calba*, dels anys 1534, 1610 i 1619, núm. 164 (*Millores* 1619).

El darrer capbreu consultat és de l'Arxiu Comarcal de la Segarra (ACSG) o Arxiu Històric Comarcal de Cervera (AHCC): *Capbreu de l'Espluga Calba* (*Capbr.* 1765). Al mateix arxiu pertany un manual notarial dels anys 1620-1622, de 638 folis numerats, caps 4 (MN 1620)³.

L'arxiu municipal de l'Espluga Calba (AMEC), salvat de la destrucció de la Guerra Civil espanyola, ha estat l'altra gran font d'informació. Hi vam consultar un llibre de repartiment i dos d'amillament: *Llibre de repartiment: contribució urbana*, amb la data del llom diferent de la de les pàgines interiors (1945 i 1942), 1.4.2.0, sig. top. 5 (*Repartiment* 1942); *Libro de apeo-amillaramiento*, 1.4.2.0, 4 (*Amillar.* 1945), i *Libro de apeo del pueblo de Espluga Cal*, amb foliació no correlativa (dues numeracions superposades i pàgines amb el número al revers o bé sense), sense data (finals del segle XIX) i sense catalogar (*Apeo*).

L'altra gran font de dades ha estat l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona (AHAT), principalment els volums de baptismes, matrimonis i òbits de la parròquia, en format foli enquadernats en pergami: *Llibre de baptismes de 1574 fins 1605* (16.09.1574 - 07.03.1605), sense foliar, només consultable en versió digitalitzada (paginació: numeració de les diapositives), caps 1, núm. 1 (*Bapt.* 1574); *Liber baptismorum a die 4 mensis*

2 Els respectius notaris són: Lluís Olivella, Jeroni de Montargull, Jeroni Miró, Jaume Tàsies, Josep Mora, Antoni Lloses, Joan Felip i Anton i Ramon Terés.

3 Els respectius notaris són: Segimon Canudes Dalmau i Jaume Tàsies (notaries foranes: Arbeka).

junni, ani 1773 (30.06.1773 - 29.07.1827), de 320 folis numerats, amb índex cronològic escrit amb posterioritat i amb grafies més castellanitzades, capsa 1, núm. 4 (*Bapt. 1773*); *Libris baptismorum ecclesiae parroquialis Beata Maria Virginis Concepcionis de Espluga Calba. Inceptus anno Domini Nostru Iesuchristi 1824* (18.10.1824 - 11.12.1848), de 348 folis, amb índex cronològic, capsa 1, núm. 5 (*Bapt. 1824*); *Llibre de matrimonis* (22.05.1580 - 07.09.1636), sense paginació, capsa 2, núm. 7 (*Matr. 1580*); *Llibre de matrimonis del 04.02.1699 al 12.11.1790*, de 164 folis de matrimonis numerats (1699-1733), dels anys 1699-1715, amb índexs fragmentaris, capsa 2, núm. 9 (*Matr. 1699*), i *Llibre d'òbits* (11.11.1574 - 11.1608), capsa 2, núm. 7 (*Òbits 1574*).

Altres documents de l'anterior arxiu, de diferents tipologies, que citem en el present article, són: *Llibre dels qui confesen y combreguen en la Spluga Calva*, del segle XVI, capsa 2, núm. 7 (*Compl. 1550*); *Llibre de fundacions* (1774-1809), amb els noms de les ànimes per a les quals es funda l'aniversari ordenats per foli (1-193) i número; *Renda de la rectoria de 1774*, de 153 folis numerats, capsa 3, núm. 13 (*Fund. 1774*), i *Llibre de decrets de visites pastorals* (1449-1450), volum de 225 folis enquadernats en cartró, capsa 1, núm. 2 (*Visita 1450*).

Finalment, de l'Arxiu de la Biblioteca Episcopal de Vic (ABEV) ens hem servit d'un pergami dels Pergamins Urgell, 1.º 79, calaix E, núm. 7, que també corresponia ser al calaix 6, vol. XVIII, núm. 1799, segons referència d'índex (Perg. 1193); de l'Arxiu de la Conca de Barberà (ACCB), d'un manual notarial del notari Antoni Queraltó Sabater, 01.51, Montblanc, protocol 1859, reg. 247 (MN 1859); del Archivo Histórico Nacional (AHN), de la Colección de sellos en tinta municipales, Espluga Calva, ES.28079.AHN/5.2.13.7.7.3//SIGIL-TINTA_LÉRIDA, 9, N. 173 (Segell 1876); de l'Arxiu del Monestir de Vallbona de les Monges (AMVM), dels *Índexs dels documents de l'Arxiu de Santa Maria de Vallbona*, que remeten a molts documents desapareguts (*Índex nou i vell*), i de l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), del Comitè d'Apropiacions. *Expedients de confiscació; adjudicació i reclamació de béns confiscats de les Garrigues: Bovera, Castellldans, Cervià de les Garrigues, l'Espluga Calba, la Floresta, Fullea*, de la Generalitat de Catalunya, Segona República, ANC1-1-T-6798 (*Comitè 1936*).

Figura 1: L'Espluga Calba des de la carretera de Maldà.
(Autor: Josep Jové)

3 L'ESPLUGA CALBA

El topònim *l'Espluga Calba* es refereix a unes coves excavades a la roca (SPELUNCA en llatí), que encara subsisteixen i han estat emprades com a estables o cellers, que probablement havien tingut ja poblament prehistòric (Lladonosa 1983: 250). És possible que, igual que l'Albi, Cervià, l'Albió, el Vilosell i Castellots, sigui un topònim originari del Baix Imperi romà. És un mot català antic, d'origen grecollatí, molt emprat en la nostra toponímia. Cap al 1150, en què ja trobem el topònim complet, l'adjectiu *Calba* podia ser usat independentment per designar la població. El nom català *espluga*, 'cova, forat, caverna', ve del llatí vulgar SPELŪCA, al seu torn variant de l'hel·lenisme llatí SPELUNGA o SPELUNCA (Turull 1991: 152-153).

ESPELUNCA i CALBA («terreno pelado, sin hierbas, matas») són valors que s'involucren, per a aclariment tòpic no intrínsec (Balari 1899: 179). Les formes primitives presenten *v* (*Calva*) i no *b* (Català i Roca 1964: 27). Coromines estableix: «ESPLUGA, 'caverna, gran balma', del ll. vg. *SPELUCA, variant de SPELUNGA, i aquest, manllevat del grec σπηλυξ,-υγγος, id.; la variant *SPELUCA no apareix en baix llatí fins al S. XI, però avui està difosa des del Tirol al llarg dels Alps, per Provença,

Alt Lenguadoc i el català fins a l'Alt Aragó; com que hi ha altres variants del tipus *SPELŪCUS i *SPŪCA (Urgellet, Valls d'Aran i de Luixon), sembla que tant *SPELUCA com aquestes variants són degudes a una adaptació creixent del grecol·latí SPELUNCA al mot SPECUS, nom llatí antic de la caverna.» (DECat III, 658a41-51). La mateixa significació es prescriu a *TOPÒNIMS CATALANS. ETIMOLOGIA I PRONÚNCIA* (Moran, Batlle i Rabella 2002).

En canvi, Coromines, per a l'explicació del nom *Calva*, enceta una versió més especulativa, que no el consideraria un adjectiu d'*Espluga*, sinó un substantiu sinònim. Recordem que una *cova* és tant o més fonda que ampla d'entrada i que una *balma* és més ampla que fonda. *Calva* derivaria, doncs, del català dialectal *cauba*, 'balma', variant local de *cova* (DECat II, 1022b42-48), potser deguda a l'encreuament dels quasi-sinònims *cau* i *bauma* (OnCat III, 342b-47). Per tant, tenint en compte que *cauba* vol dir 'cova', la balma de l'Espluga tindria un significat tautològic, perquè en el determinatiu seria emprat un antic mot, fòssil a la comarca de les Garrigues, que significaria el mateix. És un fenomen de sinonímia que es detecta en alguns topònims del Pirineu.

En un llenguatge poc matisat se'n pot dir *cova* de qualsevol cavitat subterrània o de qualsevol concavitat que ofereixi la superfície d'un relleu, s'excavi poc o molt endins respecte a la superfície on s'obre. Ara, parlant amb més propietat, convé només el nom de *cova* a les cavitats que per dins arriba un moment en què la claror de fora ja no entra o gairebé ni penetra; és a dir, que, per més gran que sigui la boca, el buit de dins encara s'excava prou més, ni que sigui perquè s'allargassi mitjançant galeries o pous. O sia, en cas que no sigui gaire fonda, que l'obertura cap enfora sigui petita (Domingo 1997: 282).

Turull (2007: 89), resseguint les argumentacions de Coromines⁴, aporta alguns detalls més sobre l'etimologia del nom: la referència a l'orònim *espluga* té correlat ben conegut en la realitat física del lloc, i l'adjectiu *calba* té el sentit de 'pelada, erma, sense vegetació', amb valor evidentment descriptiu. Hom troba prou parònims (del tipus *Calbera*, *Calberante* i *Calbet*) per concloure, sense dubte, que el nom *calba*, que té valor adjectiu (tot i que degué ser utilitzat també com a topònim ple

4 OnCat (III, 185 i IV, 132b50 i 133b49-50).

en altres temps), té relació amb l'ètim d'aquests altres noms, sempre relacionat amb la idea de 'pelat, erm'.

Espelunca és un arcaisme; més ben dit, un llatínisme arcaic, el representant autòcton del qual ja era *espluga*. Aquesta paraula devia haver estat d'ús corrent en una gran part del Principat, però actualment només en resta algun reducte viu a la Catalunya central, sobretot en la que mira cap a Ponent. La zona on encara és una paraula de parla viva s'estén des de l'alt Cardener fins a la Terreta ribagorçana, en una franja no gaire ampla, que comprèn el Segre mitjà, el Montsec i algun rodal de la Conca de Tremp (Domingo 1997: 284-285).

El nom de la vila ([ʔas'pʦuʔa 'kaʦβɔ]) es presenta amb multitud de grafies, en les quals s'observa el pas de la *s*-líquida inicial, de moltes paraules procedents del llatí, cap a la síl·laba *es*:- «Espluga Calba, 1050-1100», «Spellunca Calva, 1154» (CR II: 73, XXI: 50 i XXIV: 83); «illa Spelunca Calva, 1148», «Espulga Calva, 1149» (Font i Rius 1969: 67 i 71); «Espulga Chalba», any 1168 (Altisent 1993: 337); «Spulca Calva», any 1192 (Pons 1938: 142); «ipsam Espulgam Calvam» (Perg. 1193); «Spulgam Calbam», any 1209 (Bisson 1984: 121); «l'Espluga Calba», any 1286 (*Índex vell*, 19r-v); «la Spluga Calva, 1359» (*Fog.* 1358: 493); «locus de Spelluncha Calva» (Perg. 1406/1); «Spulga Calva» (*Fog.* 1497: 292); «loci Speluncia Calva, archiepiscopatis Tarracona» (MN 1620, 50).

En una altra citació apareix *l'Espluga de la Cova*: «Espluga Calva proviene que antiguamente havia en la misma una grande cueva, y de aquí tomó el nombre de Espluga de la Cova, el cual después de algunos años se corroboró con el de Espluga Calva [...] el alcalde: Jayme Anglés», any 1876 (Segell 1876). Aquesta denominació, que recull l'explicació de l'origen del nom de la vila, més que transcriure un ús popular, sembla fruit de l'especulació de l'autor, el batlle Jaume Anglés.

L'adjectiu *Calba* ('lloc desert de vegetació o bé roca descoberta de terra'), tot sol, s'usava per a designar la població en una data en què ja trobem el topònim complet, és a dir, *l'Espluga Calba*: «ipsa Calba, 1151» (Font i Rius 1969: 86).

En l'antroponímia també es fa present el nom de la cova. Així, un dels cognoms més documentats és *Sesplugues* ([ses'pʦuʔes]), que apareix amb diverses grafies (*Cespluges*, *Cesplugues*, *Çesplugues*, *Sasplugas*, *Sasplugues*, *Sesplugas*, *Sesplugues* i *Sisplugas*): «Guillemus Cesplugues»

(Perg. 1405/12); «Guillermus Sesplugues» (*Capbr.* 1510, 2v); «Janot Çesplugues» (*Capbr.* 1574, 9v); «Manuela [...], filla [...] de Joseph Sisplugas y Caraltó», any 1815 (*Bapt.* 1773, 258v); «Cristóval Sesplugas» (*Apeo*, 182r). La grafia normativa és la més abundant amb diferència. Tot i que ni el DCVB ni Moll (1982) el contenen en singular, l'hem documentat amb aquesta forma, *Sespluga*: «Guillermo Çespluga» (Perg. 1359/41); «Guillemus Çespluga» (Perg. 1360). Sens dubte, és el mateix llinatge que a partir del 1405 apareix en plural. En totes les citacions la grafia és amb ce trencada, *Çespluga*; i en la primera, el prenom és en diminutiu: *Guilemó*.

El cognom *Cava* l'hem trobat escrit *Cava* (o *Caba*) i *Cova*, referits a membres de la mateixa família: «Anton, Calisto; fill de [...] Florentina Cava», any 1820; «Antònia Caiet y Cova», any 1822; «un fill [...] de Jaume Caiet, farrer, y de Florentina Caba: [...] Jaume», any 1824 (*Bapt.* 1773, 287r, 296r i 304v); «Josepha Cayret y Cava», any 1827 (*Bapt.* 1824, 24 D. 6). Per a Moll (1982: 188) tant *Cava* com *Caba* vénen del llatí *CAVA*, 'buida, cova'; per tant, hem optat per la grafia més adequada a la normativa actual.

4 LES CAVITATS SUBTERRÀNIES

Les cavernes han estat de sempre repetidament cercades i al mateix temps temudes per l'home. No són pas escadusseres les determinacions amb esments a fets violents o a la gent que n'ha fet el *modus vivendi*, en definitiva, a tot allò que té relació amb la transgressió social. Els determinatius constituïts per noms tals *les Dones Mortes* poden estar relacionats amb la forma orogràfica del terreny, tot i que en general tenen aquest origen poètic, llegendari (Domingo 1997: 281). Apareixen en més d'una ocasió en la toponímia del país: *la Fembra Morta*, partida i torrent de Rocafort de Queralt; *la costa de l'Home Mort*, a Tartareu; l'indret anomenat *la Dona Morta*, a Güell; *la Dona Morta*, partida d'Anglesola; *la Geganta Morta*, serra que pren el perfil d'una dona de proporcions descomunals, als Pirineus del Pallars. En trobem exemples més enllà del nostre domini lingüístic: *La Mujer Muerta* és una alineació muntanyenca pertanyent a la Serra de Guadarrama, dins de la província de Segòvia; i

també és com es coneix una altra muntanya, el Djebel Musà, a la part més al nord del Marroc, al costat africà de l'estret de Gibraltar⁵.

Al terme municipal de l'Espluga Calba una partida de terra s'havia anomenat *la* (o *na*) *Dona Morta*: «partida de na Dona Morta o Pla de la Bassa, [...] a tremuntana ab lo camí de Montblanch» (*Capbr.* 1633, 157r); «la partida de la Dona Morta y Pla de la Bassa» (*Capbr.* 1669, 134r). De tota manera, una dada històrica ens podria desviar del sentit metafòric que inicialment assignariem al topònim, i el podria posar en relació directa amb l'antic nom del *racó de la Dona Morta*, entre els Omells i Senan, i amb la partida de Senan de *lo Pla de la Dona Morta*. Aquest pla es podria anomenar així perquè en aquella zona s'hi trobà el cadàver d'una dona, Maria Ribera Gavarra, veïna de l'Espluga Calba, recollida i enterrada el 12 de juny de 1851. El document que ho acredita es troba a l'Arxiu Parroquial de Senan. El topònim apareix escrit així el 1880, però el mateix document, per a referir-se a una altra finca de la mateixa zona, ho fa amb la forma *la Muerta* (Vallverdú 1995: 25). De fet, la zona on ubicariem la partida és propera al terme de Senan. *La Mort* és una altra partida del terme de l'Espluga Calba que sembla que hauria de tenir relació amb la de *la Dona Morta* o, si més no, tots dos topònims comparteixen l'afrontació del camí de Montblanc al nord: «a la partida nomenada la Mort, [...] a tramuntana ab lo camí que va a Montblanch» (*Capbr.* 1574, 53r).

Podria ser-ne un altre exemple *la Cova del Llop* ([ʔa 'kɔβa ðeʎ 'ʎop]): «Cova del Llop, [...] por mediodía con el camino de Sanan», «Aubach o la Cova del Llop» (*Apeo*, 21r i 204r/138r); «finca: Aubach, partida: Cova Llop», «Coma d'en Llop» (*Repartiment* 1942, 164r i 175r); «Partida [...]: Coma del Llop» (*Amillar*. 1945, 1r). El llop és un animal que, per les nostres contrades, com que és molt temut, és profusament evocat. En aquest cas, però, el topònim no ve de gaire antic i només apareix en tres documents molt propers en el temps. Segurament tant *la Coma* com *la Cova del Llop* són la mateixa partida, els noms de la qual es deuen haver confós per similitud fonètica. En una citació (1942) porta l'article personal en (*la Coma d'en Llop*). Un exemple proper seria Rocafort de Queralt,

⁵ Gual i Jorba (2012: 180), Corsà (2010: 240), Rizos (2010: 287), Tort (2012: 285), https://es.wikipedia.org/wiki/La_Mujer_Muerta i https://es.wikipedia.org/wiki/Monte_Musa.

on al segle xv estan documentades les partides de *la Coma de na lop* o *la Coma de lops* (Gual i Jorba 2012: 178 i 179).

Molts trabucaires i lladres de camí ral feien servir les coves d'amagatall; i també en temps de guerra en feien ús, tant els insurgents com els perseguits (Domingo 1997: 281). Seria el cas de la nostra *cova del Guardiola* ([ʔa 'kɔβa ʔ ɣwarði'ɔʔɔ]). La paraula *guàrdia*, introduïda pels francs, va substituir la llatina *SPECULA*. La significació d'ambdós noms, idèntica, dimana del verb de l'antic alt alemany *WARTĒN*, 'vigilar', del qual procedeix el substantiu *WARTA*: en deriven *guarda* en català i provençal, *guardia* en castellà i italià, i *garde* en francès. El diminutiu és *guardiola*. El mot medieval *guàrdia* significava 'construcció de defensa o vigilància d'un nucli de poblament, castellet'. Tals edificacions foren establertes en llocs elevats per poder abastar amb la vista, des del cim, horitzons vastos (Balari 1899: 286-290). A partir d'aquesta informació general és fàcil imaginar que el territori de parla catalana és ple de topònims que contenen el nom. Coromines n'esmenta molts (OnCat IV, 393) i el *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya* en conté 36 amb la forma diminutiva: *Guardiola*.

De tota manera, troballes documentals recents confirmen l'existència real del bandoler Guardiola i ens allunyen de l'explicació del topònim seguint-ne l'etimologia. Ramon Guardiola, de la vila de Valls, anomenat el Ramonet de Valls, i Joan Amorós, de Pira, anomenat el Janet de Pira, van ser lliurats a la justícia pel barber de l'Espluga Calba, Joan Antoni Subietes, i per un altre veí del municipi, Jaume Teixidor. Van rebre a canvi cinc-cents seixanta lliures en moneda barcelonesa, com establia una ordre de recerca i captura del 1726⁶. Amb aquesta informació queda inclosa en l'apartat de la història de la vila el que fins avui dia es considerava una llegenda, en el protagonisme de la qual es disputen el primer lloc el bandoler i la cova on pretesament es refugiava, a la partida de les Deveses.

La llegenda, recollida per Joan Bellmunt (1987: 204) de fonts orals, conta que, damunt del cavall i amb una barba blanca fins a la cintura, la capa, el trabuc a la mà i el ganivet a la faixa, el bandoler atemoria la

6 Les circumstàncies polítiques i econòmiques que envolten tal episodi estan sent estudiades amb detall per Ramon Rebordosa i Poca, a qui devem la informació. Restem a l'espera de la publicació dels resultats de la investigació.

contrada. Vivia en una cova i dos llops li feien companyia. Quan se'l veia assegut davant l'entrada amb els llops al costat, era que feia guàrdia, perquè custodiava algun infant segrestat, que alliberaria quan hagués rebut el rescot exigit. De vegades assaltava els firaires que anaven a fira d'Arbeca. D'altres cops anava fins a un poble i s'emportava diners. Quan no en trobava, exigia als vilatans de dur-n'hi a un lloc concret, amenaçant-los que, si no ho feien, hi tornaria per venjar-se.

Encara que no hagués segrestat cap infant de la vila, els habitants volien desfer-se del perill que suposava la seva presència, i es reuniren per tal de prendre alguna determinació. Només un convilatà s'hi mostrà decidit: el barber, perquè era l'únic que havia estat al seu habitatge. Si no hi anava una vegada al mes a tallar-li els cabells i afaitar-lo, el bandoler amenaçava de matar-lo. Tot i que havia decidit des de feia un temps deixar-se la barba llarga, el barber havia d'anar-hi igualment, i era interrogat sobre la gent del poble, de la contrada i sobre el que es preparava. El bandoler no deixava mai el trabuc. Uns dies abans de l'assemblea dels espluguencs li havia dit que volia que la propera vegada que hi anés li afaités la barba. El barber hi va pujar i li va tallar el coll amb la navalla. Ràpidament el poble intentà destruir la cova, per tal que no s'hi instal·lés cap altre bandoler, cosa que aconseguiren en part. Deixaren d'anomenar la vila *Espluga Cova* per a posar-li *Espluga Calba*, i així s'esborraria del nom el record del bandoler i de les seves malifetes. El cantautor Jaume Arnella, l'any 2001, en el marc de la Festa de les Tres Esplugues (l'Espluga Calba, l'Espluga de Francolí i Esplugues de Llobregat), que es va celebrar alguns anys, en va escriure un romanço (Torres, Balcells i Aiguadé 2009: 346).

Plantegem dues opcions per interpretar un altre topònim, *la font d'en Conill* ([la 'fɔŋ deŋ ku'niʎ]) i la corresponent partida de *la Font d'en Conill* ([ʎa 'fɔn deŋ ku'niʎ]), en què l'article personal *el*, substituint l'originari *en*, no fa acte de presència fins a un document de finals del segle XIX (*Font del Conill*): «los terrestinentes de la font d'en Conill» (*Capbr.* 1607, 305r); «a la Font d'en Conill, [...] a tramuntana ab lo camí que va a Montblanch» (*Capbr.* 1574, 29r); «Fon del Cunill» (*Apeo*, 41v). Una possibilitat és relacionar-lo amb el cognom *Conill*, documentat només en una ocasió, el 1379: «Testes: [...] Guillemus Cunill, de ordine predicatorum, magisteri in sacra pagina» (Perg. 1379). També disposem de la dada que el 1452 l'abat Conill, de Poblet, comprà per 10 florins un molí als Omellons, amb un

hort contigu. De tota manera, *la font d'en Conill* no es troba prop del terme dels Omellons, cosa que fa poc probable que el personatge hagués donat nom al pou d'aigua. L'altra opció és vincular-lo a un altre camp semàntic, el dels noms que provenen de CUNICULUM, 'galeria subterrània', mot que Plini considerava d'origen ibèric, amb el significat de galeries de mines, i que ha deixat descendència en diversos noms de lloc del continent⁷.

Figures 2 i 3: Cal Marian: dos fragments de la cova que dona nom a la vila. (Autor: Josep Jové)

⁷ OnCat (I, 111-112 i V, 341a10-12) i Turull (2007: 87).

Figura 4: Cal Roure: un altre fragment de la cova. (Autor: Josep Jové)

5 LA BARBACANA

En les balmes de vegades l'entrada no és que sigui ampla, sinó molt ampla. *Balma* pot arribar a designar simples abrigalls contra la pluja, formats per l'avançament sobre l'espai buit d'una roca que sobresurt, talment com un ràfec, damunt un replanet una mica ficat endins. Segons Coromines, d'aquests refugis sumaris en molts punts en diuen *barbacanes* (Domingo 1997: 283).

Una *barbacana* és una 'obra exterior de fortificació, davant la muralla, per a defensa dels valls i de les portes' (DIEC, s. v.). Vulgarment, en temps més recents, en decaure la importància de les fortificacions emmurallades, el sentit més conegut s'ha desplaçat més i més cap al de 'gran ràfec o volada d'una teulada'. A les nostres muntanyes ha passat a designar un sortint de penya, una cornisa rocosa que cobreix una concavitat, i al mateix temps s'ha traslladat a denominar aquesta concavitat mateixa. Coromines anota l'ús de *barbacana* com a equivalent de 'balma' en molts indrets muntanyencs d'una àrea amplíssima: a Flaçà de Conflent, a Cadaqués, a diversos termes llevantins de Mallorca i pel sud fins a les muntanyes interiors de la Marina d'Alacant, per Ponent a Arcavell i fins a

la punta nord-oest de la Ribagorça. Hi ha diverses variants semàntiques de detall i variacions secundàries en la forma del mot, si bé predomina la noció de 'cova poc fonda' (DECat I, 635a31-57).

La nostra partida de *la Barbacana* sembla que fa referència a una portalada fortificada del castell, més que a una balma: «la Barbacana del Solà» (*Capbr.* 1669, 113v); «la partida de l'Avagant de la Vila, dita Barbacana» (*Capbr.* 1717, 133v); «un corralet [...] cerca de la Barbacana, [...] a tremuntana ab lo camí qui va a Monblanch» (*Capbr.* 1741, 72v); «la partida del Vagant de la Vila, dita Barbacana» (*Capbr.* 1765, 139r-v). Segons la informació documental, al nord tenia el camí de la Bassa o de Montblanc i el vagant de la Vila, i era la mateixa partida que anteriorment s'havia anomenat *la Coma del Solà*. Notem que a la primera citació se'n diu *la Barbacana del Solà*.

La fortificació, *la barbacana del Castell*, efectivament havia existit: «la barbacana devant la portalada del Castell» (*Millores* 1619, 221r); «dit señor té lo present castell, [...] nou y vell, ab son portal y portes, barbacana d'aquell i un corral, a dit castell contiguo», «en lo carrer del Solà, [...] a sol ixent [...] part ab una barbacana vacant de la Vila» (*Capbr.* 1692, 3v i 64v); «un castell [...], ab ses portalades, baranes y demás barbacanes, y un corral contiguo, prop dita Vila» (*Capbr.* 1741, 5v). En el segle XVII hi havia una barbacana al costat de ponent, abans d'arribar a la porta principal, precedida actualment per unes escales que baixen set o vuit graons fins al nivell de l'actual plaça del Castell. Era merletada de pedra i argamassa, de tres canes d'alçada, i llargària tot l'enfront del castell i amplària del baluard, amb una porta gran amb portella (*Fuguet* 200: 66). De tota manera, la documentació (*Capbr.* 1741) parla de «barbacanes», en plural. És clar, doncs, que n'hi havia més d'una; potser tantes com portalades. Una altra era al sud del carrer del Solà (*Capbr.* 1692): podria haver estat ubicada on ara hi ha el perxe del Sabater.

Sembla que la nostra *barbacana* està directament relacionada amb el castell. Així i tot, a l'antic carrer del Solà, que és on se situava la partida, bé hauria pogut fer referència a la cova, perquè és la zona on s'originà la població i en la qual els trossos de paret de pedra encara hi són presents.

Figura 5: Façana del castell, on devia haver-hi una barbacana.
(Autor: Josep Jové)

Figura 6: Lateral del castell, on s'observa la roca sobre la qual està assentat. (Autor: Josep Jové)

6 L'AVENC

L'entrada terra endins es pot efectuar aproximadament segons dues direccions principals: o bé horitzontalment o bé més o menys de forma vertical. En el primer cas tenim les coves i les balmes, i en el segon, els avencs. *Cova* pertany al vocabulari bàsic, *balma* pot ser considerat simplement una variant de *cova* i *avenc* té un caire més especialitzat (Domingo 1997: 282).

Al País Valencià el mot *avenc* sovint és tractat com a femení i aleshores freqüentment amb afèresi de la *a* (*venc*) (Domingo 1997: 290). Amb aquesta forma els informants van descriure el topònim *la roca Llisa* ([ʔa 'rɔka 'ʎiz]): «en la partida de la rocha Llisa, [...] a tremuntana ab lo camí de l'Albi» (*Capbr.* 1633, 76v); «la partida de la roca Llisa», any 1939 (Rubió 2011: 101). Segons ells, un *venc* de pedra de quatre o cinc metres d'alçada va donar lloc a la peça de terra. I també van descriure *la Roca del Llamp* ([ʔa 'rɔka ʎ 'ʎam]) com un *venc* sobre el qual sembla que va caure un llamp que el va esberlar. De tota manera, *venc* no és usat exactament com a sinònim de *cova*, sinó que es refereix a una superfície de pedra en general, sense necessitat que hi hagi una cavitat. *La roca Foradada* és una altra partida del terme: hi ha una roca al damunt de l'altra i un forat entre totes dues, causat, segons creença popular, per la caiguda d'algun llamp. Situada al camí dels Omells, damunt de les Beurades, és un aflorament calcari singular, fruit del rentat i l'erosió.

Figura 7: La roca Llisa. (Autor: Josep Jové)

Figura 8: La roca Foradada. (Autor: Josep Jové)

El nom del niu de gralles, la *grallera*, en bastants llocs del Pirineu i Prepirineu ha esdevingut un autèntic sinònim d'*avenc*, ben viu com a apel·latiu lliure, tenint en compte que les gralles busquen els forats de les roques per a niar-hi i refugiar-s'hi. On aquest mot funciona més com a sinònim d'*avenc* és a Ponent, i aleshores sol prendre la forma masculina *graller* (Domingo 1997: 291). No sabem si aquest podria ser l'origen del nom documentat *Gralletes*, que sembla un topònim: «Por la derecha casa del Común; por la yzquierda, Buenaventura Sendra, por de frente, Gralletes» (*Apeo*, 8r); o bé de les *Graus* o *Grauotes*: «padrins: [...] Chaterina Gaya, muller de Toni Gaya, de les Graus», any 1582 (*Bapt.* 1574, 14); «Chaterina Gaya, uxor Antoni Gaya, de les Grauotes», any 1586 (*Òbits* 1574, 5r). El darrer, que també sembla un topònim, té similitud formal amb el primer, tot i que en el temps són molt distants. En l'accepció de 'esglaó, graó', *grau* pogué prendre secundàriament el gènere femení, per analogia de mots com (*a*)llau, trau 'biga', frau i, probablement, (*a*)frau, *grau* 'corc', etc. (DECat IV, 628b54-629a5).

Forat funciona com a equivalent, sinònim popular, adés horitzontal, adés vertical, de forat en terra; o sia, tant de *cova* com d'*avenc* (Domingo 1997: 291). *Micó*, adjectiu arcaic que havia significat 'petit', és el nom de

nombroses coves i congostos, coneguts per *Forat Micó*, o denominacions anàlogues, presents en tots els àmbits del Principat, i més encara en les zones muntanyoses allunyades de Barcelona. No és creació moderna: Coromines la data ja el 1109. L'adjectiu s'aplica a altres mots (DECat V, 661a40-b9).

A l'Espluga Calba trobem *Micó* com a un determinatiu, però que no acompanya el genèric *forat*, a *la Serreta d'en Micó* ([*la se'rɛta ðem mi'ko*]) i a *la serreta o serra d'en Micó*: «en la partida de la Costa d'en Mas, [...] a mitgdia ab la serra d'en Micó» (*Capbr.* 1669, 83r); «la serreta d'en Micó» (*Capbr.* 1717, 55r); «partida de la Serreta de Micó» (*Capbr.* 1741, 16r); «a la partida de la Serreta d'en Micó» (*Capbr.* 1692, 16r); «en la partida de la Serreta d'en Micó» (*Capbr.* 1765, 133v). Notem que en una ocasió (1741) la citació és sense l'article personal: «de Micó». L'adjectiu *Micó* es pot relacionar directament amb l'antropònim corresponent, que tenim documentat des del 1352 fins al 1607 sense interrupcions: «Guillemo Miconi, filio et heredi universali Jacobi Miconi» (Perg. 1352); «Joan Michó [...], Jaume Michó» (*Capbr.* 1607, 299v). És un dels llinatges més antics de la vila, però desapareix al segle XVII. La procedència, segons Moll (1982: 322), seria una altra: una forma hipocorística de *Miquel*, com l'occità *Micou*. L'hem localitzat a l'Albi, entre els segles XV i XVI (Amigó i Pere 2001: 298); i a Tarrés es conserva en la partida del *Comellar d'en Micó*, documentada el 1720 (Arbós 2004: 223). Les grafies enregistrades són molt diverses, amb accent o sense: *Micho*, *Mico*, *Miguo* i *Miquo*, i també les feminitzacions: *Micon*a, *Miguona* i *Miquona*.

Segons J. Borràs, a l'antic terme de Sopeira (Alta Ribagorça) les cavitats del terra reben el nom de *botets*. Al Pirineu pallarès —afegeix Coromines— la forma corrent és *boter* i diu que a Capdella entenen amb aquest terme més aviat un saltant d'aigua, i que és amb aquest sentit que cal suposar que passa a la Ribagorça (Domingo 1997: 292). Tant *Botet* (i *Boteta*) com *Boter* (amb les grafies *Bote*, *Boter* i *Bute*, amb accent o sense) són noms que hem recollit al terme municipal de l'Espluga Calba, però no com a topònims, sinó com a antropònims: «Nadal Botet» (Compl. 1550, 9v); «Monserrada Boteta», any 1591 (*Matr.* 1580, 3r); «mossèn Pere Buté» (Visita 1450, 108v); «Thoni Boter» (*Fog.* 1497: 292); «Ramon [...], de Juneda, [...] fill [...] de Joan Boté [...] y de Theresa Boté y Capdevila», any 1789 (*Matr.* 1699, 325v). El cognom *Botet* és molt abundant a la

Catalunya del Nord (Peytavi 2010: annex 1). Cal suposar, doncs, que *Botet* és el derivat diminutiu de *bot*, ‘recipient de cuir per a líquids’, o de *bot*, ‘salt’, ‘barca petita’; i *Boter* és el nom de qui fa o ven *botes* de tenir vi (sien de fusta o de cuir), com indica Moll (1982: 250 i 291).

7 LA SITJA I EL POU

Segons Coromines, *sitja* d’emmagatzemar gra, fou antigament *cija*, i llavors significà sobretot ‘fossa’, artificial com a masmorra, o bé natural, com un petit avenc (DECat VII, s. v.). La *sitja* masmorra era una cavitat, per exemple, oberta en la terrassa d’una fortalesa o d’un recinte emmurallat, que també es podia fer servir com a dipòsit de gra. El sentit primitiu era ‘fossa natural, cavitat subterrània’. Modernament cap altra acceptió és tan coneguda com la del gra. Per a Balari (1899: 110), si bé una *sitja* és un ‘clot obert en qualsevol lloc, que sol ser més profund que llarg o ample’ i pot tenir el significat de *silo* o ‘lloc subterrani i sec on es guarda el blat o altres grans o llavors’, també van rebre aquest nom els antics sepulcres oberts a la roca.

El derivat col·lectiu *sitjar*, ‘lloc de sitges, paratge on es troben un seguit de fosses o falles del terreny’, és repetidíssim en la toponímia de tot el Principat i, més sovint encara, com a col·lectiu de la noció d’‘avenc’ o ‘cavitat natural’, que no de dipòsit de gra. Els indrets anomenats *Sitjar* generalment prenen nom dels avencs o forats que hi abunden. És un topònim que hem trobat, per exemple, a Riudoms (*la plaça del Sitjar*), Tàrraga (*el carrer de les Sitges*), l’Albi (*els Sitjars, les Sitges*), el Vilosell (*les Sitges*) o Vallclara (*el Sitjar*). Coromines n’esmenta força més⁸.

El nostre topònim *los Sitjars* o *lo Sitjar* ha caigut en desús; per tant, fa de mal precisar quin sentit el va generar ni si aquest va sofrir alguna variació en el temps. Les dates entre les quals l’hem documentat són 1510 i 1765. La *-j-* simple posttònica s’ha convertit generalment en *-tj-* en la quasi totalitat del territori de la llengua: «al Sijar» (*Capbr.* 1510, 18v); «partida del Sitjar una pessa de terra, [...] a tremuntana ab lo torrent, a mitgdia ab lo camí de l’Albi» (*Capbr.* 1741, 13r). En tot el català modern en general es confonen

⁸ Perea (1978), Amigó i Pere (2001: 420-421), Pere (2006: 312 i 2017: 206), Coromines (1965: II 269) i OnCat (VII, 141b28-142a36).

s i c: «in partida als Citgàs» (*Capbr.* 1510, 4v); «los Sitjars» (*Capbr.* 1607, 291v). L'hem anotat tant en singular com en plural i també com a nom comú: «la carniceria, [...] ab dos sitjas al devant» (*Capbr.* 1765, 17r).

Pou és un mot del significat del qual ja podíem esperar una translació de sentit, de forma que també es poguessin emparar sota seu els pous naturals que són els avencs. Cap de les contrades càrstiques de la nostra terra no deu ser exempta d'aquest ús de *pou* per *avenc* (Domingo 1997: 291).

Al terme municipal de l'Espluga Calba el topònim *la Coma del* (o *d'en Pou* ([ʔa 'koma m 'pow]) ens podria remetre a aquesta noció: «a la Coma del Pou [...], a la Coma al Pou» (*Capbr.* 1510, 8r); «la partida de la Coma d'en Pou» (*Capbr.* 1669, 121r); «lo tros de la Coma del Pou, que és envers lo Mas o qui va al Mas Blanch» (*Fund.* 1774, 126r); «Coma am Pon» (*Apeo*, 65r); «partida: Coma-m Pou» (*Repartiment* 1942, 31r). Trobem el mateix topònim a l'Albi, a Fulledda o al terme de les Borges Blanques⁹. A Fulledda està ubicat a la zona del pou de la Vila, i a les Borges, en una àrea on podria haver-hi hagut un pou. Aquest darrer podria ser també el cas de l'Espluga Calba. Resulta menys probable la possibilitat de relacionar el nom amb el cognom *Pou*, documentat a la vila des del 1360: «Bernardus Pou, juratus» (Perg. 1360). La preposició que uneix els components del topònim és *de* més l'article *el*, però en una ocasió apareix *de* més l'article personal *en*, que és el que ha perdurat. En una altra nota (1774) hem enregistrat *el tros de la Coma del Pou*.

Un altre topònim del terme municipal que s'hi podria relacionar és *lo Comellar de na Pou*: «lo Comellar de na Pou [...], a mig jorn ab lo camí que va al Prat o Mas d'en Piquer» (*Capbr.* 1574, 89r); «a la partida de la Coma de Fulledda una pessa de terra [...] anomenada lo Comellar de na Pou» (*Capbr.* 1607, 428r). Hem de descartar que faci referència a la mateixa zona que l'anterior, *la Coma del Pou*, perquè la ubicació és diferent. En aquesta ocasió es podria referir a un terreny propietat d'una senyora que portés el cognom *Pou*, com sembla indicar l'article personal *na*. D'altra banda, dins del terme de Fulledda, *lo Comellar d'en Piquer* està situat a l'inici del *fondo dels Pous* (Arbós 2003: 62). Així, doncs, aquesta nova dada també podria remetre a un d'aquells pous.

⁹ Amigó i Pere (2001: 180), Martín i Preixens (2005: 220 i 265) i Arbós (2003: 134).

També hem documentat el nom en diminutiu: *lo Pouet* o *lo forn de calç del Mateu* ([tɔ po'wɛt] o [tɔ 'forn de 'katz ðɛt ma'tew]) o *lo pouet del Mateu*. El forn de calç tenia una aigüera i una sèquia que captaven l'aigua que baixava de la serra i l'omplia. Era gros i s'hi feia una bassa cònica (BIEC: BI-93). En aquell indret hi havia tombes prehistòriques pels davalls de roca. A continuació d'aquesta zona, ja a Senan, trobem la partida *dels Pouets* (Vallverdú 1995: 23).

8 EL TOSSAL, EL PUIG I LA SERRA

Com a denominació geogràfica, el *tossal* apareix al territori garriguenc només de forma esporàdica, en correspondència amb les línies orogràfiques predominants a la comarca. Sol referir-se a un significat coincident amb l'etimològic, és a dir, 'elevació menor del terreny individualitzada'. Així i tot, n'hem localitzat prou exemples en termes municipals propers: a l'Albi, als Omells de na Gaia, a Ulldemolins, a la Pobla de Cérvoles, al Vilosell, a Fullella...

Per a Coromines és un mot d'origen preromà que també estudia en el castellà *retozar* i en la seva forma mossàrab *atocha* i *tocho*, i que és representat principalment pel portuguès *touça*; també pel galleg *touza*, 'brossa', 'arbrada'; *touza*, 'soca', al Bierzo; *touça*, 'mata, matoll, matollar', a Miranda, i *tozón* i *tazón*, 'males herbes', en asturià. El vocable parteix de l'aragonès i del català, i en castellà és d'ús menys extens. La veu més antiga de la família deu ser a tot arreu el femení *toza*, 'cep o base del tronc d'un arbre o arbust'. En català el substantiu *tòs* (m.), equivalent a 'clatell, nuca', té força extensió, sobretot al país Valencià, i també en català occidental, des de les Borges Blanques fins a la Ribagorça: és ja antic, ja que es llegeix en Jaume Roig, a. 1460. Amb el sentit de 'cim molt agut', *tossal* (cast. *tozal*) ja és general al segle XIV. Com a exemples en la toponímia, amb el pas semàntic de 'clatell' a 'muntanya', esmenta: *Tozaled* a Osca, *Tozar* a Granada (?) o *Tozalmoro* a Sòria (DCECH V, 569, s. v. *tozuelo*).

A l'Espluga Calba tenim *lo (Tossal de) Puiggròs*, en què *Puiggròs* és un compost, format ja en català, entre el substantiu *puig* i l'adjectiu *gros*. Tots dos components del nom s'uneixen majoritàriament amb la preposició *de*, sense article, però també n'hem enregistrat un cas amb article (*Tossal del Puiggròs*) i un cas sense la preposició (*Tossal Puiggròs*): «in partida de

Puiggròs» (*Capbr.* 1510, 6r); «al Tossal del Puiggròs, lo qual affronte ab [...] lo troç de la Capella» (*Capbr.* 1574, 22v); «en la partida del Tossal de Puiggròs» (*Capbr.* 1633, 120v); «en la partida del Tossal Puiggròs, [...] a sol ixent ab lo dit tossal aiguavessant» (*Capbr.* 1669, 97r). El tros de terra anomenat *lo Puig de l'Agulla* també és una duplicació tautològica, que deu fer referència a algun *puig de l'Agulla* d'aquest terme municipal o, tal vegada, d'algun dels que hi toquen: «quandam vinea situs al Puig de l'Agulla» (*Capbr.* 1510, 8v).

El *puig* i el *tossal* coincideixen en un altre topònim, *lo puig Pedrós* o *lo tossal de Puigpedrós* ([ˈto.ɾut̪ˈpeðros]): «El terme de Senan afronta [...] a migjorn amb [...] el tossal de Puigpedrós, a ponent amb el terme de l'Espluga Calba», any 1622 (Gual III 2003: 743). Seguint les indicacions dels informants, segons les quals a dalt hi ha molta pedra, és clar que deriva de *pedra*, mitjançant el sufix adjectivador amb significat col·lectiu *-ós* —igual que els diversos topònims simples *Pedrós* (d'Albatàrrec, Artesa de Segre i Seròs, a les comarques de Ponent)—, que acompanya el substantiu geogràfic *puig*, indicant la característica principal del terreny: partint de la noció de *pedra* n'indica no tan sols la presència plural, sinó específicament l'abundància. Trobem l'adjectiu en força topònims arreu del territori, exactament acompanyant el genèric *puig* i donant nom a un cim, a Isona i Conca Dellà, a Dosrius, a Rabós, a Aguilar de Segarra i a Pals. Així mateix, als sectors de Meranges i Guils *el Puig Pedrós* és un massís d'una certa envergadura. En tots els casos es tracta d'un topònim preromànic, que fa referència a un lloc on hi havia pedres; el nom era medieval, però s'hi havien trobat pedres anteriors¹⁰.

La serra del Tossalet o *Tossal Blanc* podem suposar que fa referència a algun tret característic del paisatge: «a la partida dels Spilars, [...] a tremuntana ab l'aiguavessant de la serra del Tossalet Blanch» (*Capbr.* 1692, 59v); «l'aiguavesant de la serra del Tosal Blanch» (*Capbr.* 1765, 29r). Són in comptables els noms de lloc del nostre territori formats amb aquest adjectiu i els seus derivats, especialment freqüent en accidents orogràfics (OnCat III, 46a-20b). En el cas del *tossalet del Castell*, en una de les citacions (1692) el genèric no està en diminutiu: «del tosalet que està entre lo castell y la bassa d'aigua dolça [...], del terraplè devant dit tosalet»

¹⁰ Turull (2007: 105), NomCat, Tort (2012: 285) i Moran (2018: 39).

(*Millors* 1619, 222v); «lo tossalet del Castell de dit senyor comanador» (*Capbr.* 1633, 20v); «ab lo tossal del Castell de dit comanador y ab lo camí de Fullea» (*Capbr.* 1692, 27v).

L'apel·latiu *serra* apareix amb escassa freqüència en la toponímia garriguenca i generalment fa referència a les alineacions orogràfiques de tipus allargassat i més prominents. A la *serra Mitjana* ([ʔa 'sɛra mi'dʒanɔ]) l'adjectiu *mitjana* al·ludeix a la posició intermèdia del paratge, ni superior ni inferior: «en la partida dels Escabrrers, [...] a tremuntana ab la serra Mitjana ayguavesant» (*Capbr.* 1765, 200v). Pel que fa a les citacions en què apareix la *serra de les Forques*, l'expressió *sengle d'unes roques* sembla un topònim que podria fer referència a un *cingle*: «la serra de las Forcas, [...] a tremuntana ab sengle d'unas rocas» (*Capbr.* 1669, 31v); «la serra de las Forcas, [...] a tremuntana ab lo sengle d'unas rocas» (*Capbr.* 1692, 17r); «en la partida de la Coma d'en Salat, [...] a mitgdia ab la serra de les Forques» (*Capbr.* 1765, 118v). En occità està documentada la forma *sengle* (*OnCat* II, s. v. *cingle*).

El genèric *punta* té el sentit de 'part extrema i més elevada d'una serra; tros de terra de forma acutangular', com ara la *punta de les Deveses* ([ʔa 'punta ðe ʔɛz ðe'βɛzɛs]), que és al final la *serra de la de Devesa (del Senyor Comanador)* ([ʔa 'sɛra ðe ʔa ðe'βɛzɔ]).

9 LA COSTA I EL GRAU

La *costa de Sant Mateu* ([ʔa 'kɔsta ðe ʔsam ma'tew]) és un exemple clar que obeeix al principi del trasllat, és a dir, que un nom de lloc és trasplantat o reduplicat en un altre indret o un altre país; aleshores l'arbitrarietat és la causant de la formació del topònim. *Cal Mateu* és com s'anomenava, a Gavà, la casa del pare del batlle Salvador Amat, que donà el nom a la petita costa de la Raval, la que puja de casa seva en direcció a la carretera de Maldà. La *costa de l'Arena* és un topònim que apareix a la cartografia de l'ICC, però del qual cap informant ens ha donat raó; tampoc l'hem trobat en cap document. El mapa de l'ICC el situa a la pista de Vinaixa abans del camí de les Portelles de Dalt. Potser es refereix al *coster de l'Era*.

Coster és un genèric bastant habitual a les comarques occidentals del país, com a sinònim de *costa* o *pendent*, és a dir, designant un terreny en què les parets no són verticals sinó inclinades. A les Garrigues els costers

són generalment erms, però sovint han estat convertits en conreus. *Lo Costenvall* és evident que es refereix a la part de més avall de la partida del *Coster* o potser són del tot equivalents: *lo Coster en Avall*, seria la grafia completament normativitzada: «Francisco Sans Roca, [...] finca: Costemball, [...] partida: Aubareda» (*Repartiment* 1942, 241r).

L'apel·latiu *grau* es refereix a un 'camí de graons', que puja en esglaonada, molt habitual a la nostra muntanya. Els punts propicis per a travessar llocs encinglats es coneixen per *grau* quan el camí s'ha hagut d'obrir, poc o molt artificialment, a la roca. Les grafies documentades de la partida que actualment s'anomena *lo Grau* ([tɔ 'ɣraw]) o bé *los Graus* són: *Gerau*, *Grau* i *Guerau*. La confusió *Grau/Guerau* es produeix en les primeres citacions; a partir del 1669 s'imposa la primera grafia: «al Gerau», «al Grau» (*Capbr.* 1510, 15r i 26r); «al Guerau, [...] a migjorn ab lo camí que-s va a Vallbona» (*Capbr.* 1574, 19r). A Caldes de Montbui hi ha *el carrer de les Graus* (escales). A l'Albi *el Grau*, documentat des del 1576, és un pas pel qual pujava un camí. Trobem partides amb aquest nom a Alfés, Bellaguarda, Vallclara o la Granadella (*lo Comellar d'en Grau*)¹¹.

10 ELS COLLS, COLLETS I COLLADES

El nom comú *coll* tant pot procedir del llatí *COLLUM*, 'pas elevat entre muntanyes més altes', com del llatí *COLLIS*, 'pujol o turó baix' (DECat II, 821-827). En general designa la part més baixa que enllaça dos punts més enlairats d'una muntanya, la depressió entre dos volums muntanyencs, aprofitada sovint per al passatge de camins i que facilita el pas d'un vessant cap a un altre: *el coll d'Alforja*, *el coll de Balaguer*, *el coll de l'Illa*, etc. Però uns altres accidents que es diuen —o es deien— *coll*, *collet* i *cols* no són indicadors de depressions, sinó d'eminències (Pere i Amigó 1997: 57). Aquesta segona interpretació del significat de les paraules *coll* i *collet* és freqüent, a ponent del Camp de Tarragona i d'allí enllà cap a occident; per exemple, per allà a Siurana és un turó, una punta, un bocí enlairat i arrodonit de territori.

En *lo coll d'en Febrer* sembla que el sentit que documentem del genèric *coll* no és el de depressió que fa de pas entre muntanyes, sinó el dialectal

¹¹ Amigó i Pere (2001: 252), Martín i Preixens (2005: 229, 261 i 337) i Pere (2017: 123).

de 'tossal': «lo coll d'en Febrer» (*Capbr.* 1607, 328r); «a la partida de la Coma de Sant Pere, [...] a mitgdia [...] part ab lo coll d'en Febrer» (*Capbr.* 1692, 75r). Succeeix el mateix amb *lo collet de la Dona Morta*: «en la partida del Mas Blanch, [...] a tremuntana ab lo collet de la Dona Morta» (*Capbr.* 1669, 87v). Si la Dona Morta equival al Pla de la Bassa, el sentit de *collet* té més relació amb el de promontori que amb el que s'acostuma a donar a *coll*. El terme *collet* se sol interpretar com un diminutiu de *coll*. A *lo Coll del Molí* ([ʔo 'kɔʎ deʔ mu'ʎi]) notem la neutralització de la vocal velar seguida d'una *i* tònica, [mu'ʎi]: «al Coll del Molí» (*Capbr.* 1510, 4v); «al Coll del Molí [...] a tramuntana ab lo camí que va Arbeca» (*Capbr.* 1574, 45r).

En el cas de *lo collet* o *coll de les Roques* optem per transcriure el genèric a partir de les darreres citacions, en les quals n'entnem el significat: *coll* i *collet*: «en la dita partida del Come-n Salat, [...] a tremuntana fins al sellet de las Rocas» (*Capbr.* 1669, 104r); «a mitgdia ab la serra de las Forcas [...] y a tremuntana ab lo senglar d'unas Rocas», «a la partida de la Coma d'en Salat, [...] a tremuntana fins al collet de las Rocas» (*Capbr.* 1717, 28r i 112r); «en la partida de la Coma d'en Salat, [...] a tremuntana fins al coll de les Roques» (*Capbr.* 1765, 68v). No hem desxifrat el significat dels noms de les anteriors (*sellet* i *senglar*), per a les quals no descartem un error de lectura. També podrien tenir relació amb el genèric *cingle* o amb algun dels seus derivats: *cingla*, *sella*, *sinlla*... (OnCat, epígraf *cingle*).

A *la collada de la Coma de Sant Pere* el genèric *collada* és el més proper semànticament al de *barranc de la Coma de Sant Pere*, que apareix al *Nomenclàtor* (NomCat), amb la definició de 'curs fluvial', i que no hem documentat en cap ocasió ni hem recollit oralment: «la collada de la Coma Sant Pere» (*Capbr.* 1669, 87v).

Significant 'coll, lloc de pas', el nom *porta*, derivat de *port*, en el sentit orogràfic, coincideix amb *coll*, per a batejar un pas estret entre alts massissos muntanyosos. *Portell* és un diminutiu de *port*, i *portella*, amb la mateixa significació, la forma femenina. Per tant, les denominacions *lo coll de la Portella* ([ʔo 'kɔʎ de ʔa por'teʎo]) i *lo Coll de la Portella* són duplicacions tautològiques que trobem en altres termes municipals: «lo coll de la Portella» (*Capbr.* 1669, 61r); «al Col de la Portella», «al Coll de la Portella» (*Capbr.* 1510, 10v i 21r).

11 EL VALL I LA VALL

Amb gènere femení i el sentit de 'extensió de terreny relativament plana entre muntanyes', *vall* ve de la forma del genitiu VALLIS. Partint del mot masculí *vall* també es pot arribar a aquesta especialització del corresponent femení: un *vall* és com una petita vall allargassada (Terrado 2010: 455). Dins d'un sentit general coincident amb l'etimològic, les valls garriguenques són sinònimes de *fondos* o *fondalades*, els quals són allargassats, poc amples i generalment ocupats per un curs fluvial (Domingo 1997: 218). Com que eventualment poden dur aigua, també participen del significat de *riu*. De vegades poden intercanviar el genèric: *la vall de Vinaixa* ([ʔa βaʎ de βi'naɪʃɔ]), per exemple, també s'anomena *lo fondo Major*. Aquesta vall figura a la GEC com *la riera de Vinaixa* (o *Brugosa*), mentre que en la cartografia de l'ICC hi diu *la vall de Vinaixa*, però no com a hidrònim, sinó com la corresponent vall orogràfica, és a dir, fondo major. Als Omellons trobem la partida de *la Vall de Vinaixa* (Martín i Preixens 2005: 380).

De la partida de *la Vallada* ([ʔa βa'ʎaðɔ]) se'n diu *la Coma de la Vallada* en una sola citació (1574): «a la Vallada» (*Capbr.* 1510, 22r); «a la Coma de la Vallada [...], a tramuntana ab l'ayguavessant del tossal» (*Capbr.* 1574, 18v); «partida de la Devallada» (*Capbr.* 1741, 96r); «Ballades» (*Apeo*, 11v); «Una finca de 4 jornales, partida Ballada» (*Comitè* 1936, 64r). El NomCat recull el nom en plural, *les Vallades*, com a indret del terme de Maldà. La profusió orogràfica de les Garrigues fa que hi abundin les petites valls —o *vallades*, com en diuen a la comarca—, de curs petit i d'importància secundària. En una de les citacions (1741) el nom és *Davallada*; i en les més recents la grafia canvia a *Ballada* (o, en plural, *Ballades*). Al País Valencià hi hem trobat altres exemples del mateix topònim: *el camí Vell de Vallada* (Ontinyent) i *el castell de Vallada* (Vallada) (TOPOVAL).

El *vall* ha sofert una translació semàntica des de l'antic significat llatí de 'palissada, mur defensiu', fins a valors que de vegades conserven el lligam amb el món de les construccions defensives, com el de 'fossat que envolta una fortificació'. El nominatiu llatí VALLUM era un element fonamental del *castrum*, el campament romà. Estava normalment construït amb troncs d'arbre tallats i acabats en la part superior en forma cònica. Davant

s'acostumava a excavar un fossat que, omplert o no d'aigua, augmentava la seguretat a l'interior del campament. La terra de l'excavació formava un terraplè que posava encara més dificultats a un eventual atac. Si el campament es convertia en un assentament estable, amb el temps la palissada era substituïda per un mur de pedra. Si no hi havia necessitats defensives, els fossats podien convertir-se simplement en conduccions d'aigua o en excavacions amb una finalitat agrícola. S'expliquen així tres dels sentits derivats del mot llatí: 'excavació defensiva', 'excavació agrícola' i 'sèquia', que es troben ben testimoniats en el domini català (Terrado 2010: 454). Segurament la relació entre el signe i el seu significat va quedar esborrada ja d'antic i el mot es va convertir en un topònim opac ben aviat. El mot català *vall* ha estat creatiu de topònims. Entre els informants encara es conservava tant el gènere masculí com el concepte de *vall* com a 'regatill, solc per a plantar que es feia quan hi havia aigua i s'escorria'; el DCVB recull el significat de 'rasa feta per a plantar-hi ceps o colgar-hi fems'. La normativa malda per restituir aquest significat de la forma amb article masculí, per tal de bandejar el castellanisme *zanja*.

Tenim *lo vall del Castell* àmpliament documentat: «est extra dictum castrum, prope vallum» (Perg. 1379); «cum vallibus dicti Castri» (*Capbr.* 1510, 37v); «lo vall del Castell» (*Capbr.* 1633, 27v); «a tremuntana ab lo vall» (*Capbr.* 1633, 81v); «lo Mur de la Vila o vall del Senyor Comanador» (*Capbr.* 1765, 92v). *Lo Vall del Senyor* sembla alguna petita peça de terra contigua al vall del Castell, per la banda nord: «en lo Vall del Senyor, [...] a mitgdia ab lo vall del Castell» (*Capbr.* 1633, 79r).

12 LA COMA I EL COMELLAR

En singular o en plural i en forma simple o aglutinada, *coma* és un dels genèrics més corrents a les Garrigues. Es pot definir com una depressió que es caracteritza per la forma oberta i de capçalera còncaua, i el traçat gairebé semicircular —en forma d'obi o de cóm— dels vessants i les carenes, d'acord amb el sentit etimològic de CUMBOS i CUMBA (Morro 2010: 288). En línies generals, els àmbits de referència es corresponen amb el significat originari de la paraula, però és corrent que el nom s'hagi estès a espais més grans, generalment partides. Segons Coromines, els casos de *coma* a les valls pirinenques es compten per centenars. Segre

avall baixen fins a Menàrguens, encara que *comellar* ja predomina a les Garrigues, l'Ebre, el Priorat, etc. (Morro 2010: 285). Coromines ens adreça a l'entrada *cóm*: 'obi, petita conca per donar beurrall o per fer beure els animals', 'en particular les que hi ha sovint vora les fonts muntanyenques' (DECat II, 852a26); també indica que és un terme procedent del cèltic, que significa 'atuell enconcat, concavat', i que 'des d'aquest sentit ha passat a designar valletes poc fondes (cat. *coma*)' (DECat II, 848a31-37). Per tant, inicialment es tractaria d'un terme relacionat directament amb la hidronímia, tot i que la definició estàndard actual porta a considerar-lo de l'àmbit de l'oronímia: 'depressió més o menys pregona i planera en un terreny de muntanya' (DIEC, s. v.).

Actualment el nom de *la coma de Fullea* es conserva designant la partida de *la Coma de Fullea*, però la noció de *coma*, que fa referència a una depressió en terreny de muntanya, ha desaparegut per complet de l'ús quotidià: «la coma de Fullea» (*Capbr.* 1574, 5r).

Coma pot estar en plural, *comes*, quan remet al conjunt de finques d'aquella partida, com ara *lo camí de la Coma d'en Català*: «camino de Comas de Català» (*Repartiment* 1942, 154v). Per a *la Coma de Sant Pere* ([ʔa 'koma.ɪsam 'pere]) oralment s'usa el nom en plural: *les Comes de Sant Pere* i també l'hem sentit en masculí: *als Comes de Sant Pere*. Al primer document (1510) també se'n diu simplement *la partida de Sant Pere*: «a la Coma de Sent Pere», «in partita de Sent Pere» (*Capbr.* 1510, 6r i 6v); «a la Coma de Sanct Pere [...] a sol ixent ab lo terme de Fullea» (*Capbr.* 1574, 29v); «en la partida dita la Coma Sant Pere» (*Capbr.* 1607, 327v); «en la Coma de Sant Pere» (*Capbr.* 1633, 64r); «la partida nominada Coma de San Pere» (MN 1859, 152v). No hem recollit, ni oralment ni en la documentació, el nom de *la coma de Sant Pere*, que és a l'origen del de la partida, però sí la capella que hi devia haver: «al Puiggròs [...], ad capella» (*Capbr.* 1510, 17v). El nostre país és clapejat encara pels vestigis de milers de parròquies antigues, monestirs, cel·les, capelles, ermites, fundades al llarg dels segles, i que, per raons de convivència espiritual o temporal, havien estat situats en llocs isolats. La majoria d'aquests llocs de culte han desaparegut totalment o només en resta el rastre ruïnós. No és rar de trobar l'hagiotopònim referint-se a terres que pertanyien, o havien pertangut, a una parròquia, confraria o orde religiós. La devoció de sant Pere ha donat lloc a molts topònims a les terres de Ponent: a

Anglesola, Artesa de Segre, Vilanova de Meià, les Avellanes, Sant Martí de Maldà, Tàrraga, Àger, Lleida, la Granadella (partida dels *Sants Peres*), Ribera d'Ondara o Biosca. A la Curullada (la Segarra) hi ha la partida del *Camí de Sant Pere*, i a Prades, Siurana o Fullella, hi hem localitzat terres del benefici de *Sant Pere*¹².

Comellar és el col·lectiu de l'orònim *comella*, que al seu torn és diminutiu de *coma*. Té un significat més restringit que el de *coma*: 'terreny planer més o menys ample situat al fons d'una clotada' (DIEC, s. v.). També és un nom bastant freqüent a les Garrigues, bé que molt menys habitual que l'anterior. És una designació que sol reservar-se a les depressions allargassades, de sòl inclinat per la depressió del terreny, que afluïxen als fondals i a les valls, i que generalment han estat esglaonades en bancals. Els *comellars* apareixen amb més freqüència al sector sud-oriental, on el territori és més alterós i boscat. La forma allargada determina que hi desemboquin altres petites depressions i per això el nom es degué formar amb sentit col·lectiu.

No sabem si hi havia més d'una finca que s'anomenava genèricament *lo Comellar* o bé algunes citacions designen abreujadament altres partides: «una peça de terra campa dita lo Comellar» (*Capbr.* 1574, 39v); «partida del Comellà» (*Capbr.* 1741, 112v). Les afrontacions donen informació sobre dues partides que reben aquest nom: una referència és el solà de les Forques o al nord del molí de l'Oli i les bassasses (capbreu del 1633), i l'altra, la Costa del Mas. És molt freqüent que en d'altres termes municipals existeixin partides que s'anomenin genèricament *lo Comellar*: a Arbeca hi ha *les mines del Comellar* i la partida del *Comellar*; a les Borges Blanques, la partida dels *Comellassos*, de *les Comes* i de *la Comella*; als Omellons, el Soleràs, la Floresta, Sant Martí de Maldà, Verdú, Ulldemolins, el Vilosell i la Pobla de Cérvoles, la partida del *Comellar*, i a l'Albi, *el forn de calç del Comellar*¹³.

12 Moreu-Rey (1993: 195-96), Amigó (2005: 51) i Arbós (2004: 39).

13 Satorra (2003: 175), Martín i Preixens (2005: 264, 381 i 404), Turull (2007: 86), Pere i Amigó (1997: 160), Pere (2006: 118, i 2013: 95) i Arbós, Ibarz i Piñol (2003: 146).

13 EL FONDO

Fondo és equivalent a *comellar* i a *torrent*. El seu significat habitual, mig orogràfic, mig hidrogràfic, és el de 'fondalada allargassada i més o menys fonda i ampla, generalment ocupada per conreus i eventualment solcada per un curs fluvial'. *Comellar* és un pas ample entre dos turons, la part baixa del qual és coneguda per *fondo* (Amigó 2017: 25). En realitat es tracta d'un castellanisme en lloc de *fondal*. A l'Espluga Calba *lo fondo dels Escabrrers* ([to 'fondo ðetʒ aska'βres]) està catalogat com a curs fluvial al *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya*.

Lo clotal d'en Cortàs només es documenta una vegada: «a la partida dita la Coma de Fullea, una pessa de terra [...] anomenada lo Clotal d'en Cortàs, [...] a tremuntana ab lo camí va a Fullea» (*Capbr.* 1607, 401v). *Lo fondo dels Cortals* és la vall que prové del terme de Tarrés i entra al de l'Espluga Calba per les partides de la Font de la Marieta (Fullea) i del Mas Blanc. *La vall dels Cortals* és un curs d'aigua del sector oriental de les Garrigues, el més meridional dels que conflueixen vers l'Espluga Calba en el Rinet, per acabar formant, en darrera instància, el barranc del Trull o Turull. Neix a Tarrés i discorre en direcció nord, tot passant a frec de la població de Fullea, però en terme de l'Espluga Calba ja pren el nom de *fondo del Mas Blanc* (Turull 2007: 87). En la toponímia de Fullea estan documentats *los Escortals*, *lo camí dels Escortals*, *lo fondo dels Escortals*, *la prada dels Escortals* i *lo comellar dels Escortals* (Arbós 2003: 74-75). Proposem de relacionar la peça de terra amb l'esmentada vall, per la proximitat semàntica que hi ha entre els genèrics *clotal* i *fondo*, i també per la proximitat formal que hi ha entre les formes *Cortàs* i *Cortals*. El substantiu *cortal* deriva de *cort* en l'accepció principal, ramadera; té el sentit de 'corral d'ovelles' o també 'cabana i pasturatge que té un pastor d'ovelles'. Com els diversos homònims i parònims que es recullen a l'OnCat (III, 443a 21-51), té una aplicació toponímica que trobem en força llocs. D'altra banda, el llinatge *Cortal*, amb la variant *Cortals*, existeix a Barcelona, Beuda, l'Escala, Ogassa, Olot, Ribes, València, Vilallonga, etc.¹⁴ Remarquem que el topònim du l'article personal *en*.

14 DCVB (s. v. *cortal*), DECat (II, 977b2-978a46) i OnCat (III, 443a53-60).

El *racó* és un apel·latiu molt freqüent a la comarca, especialment a les zones més alteroses. Podem definir-lo com una petita vall encaixada i curta, una raconada en una vall. Té un significat essencialment coincident amb el de *fondo*, però amb un matís més restringit: sol referir-se a les capçaleres de les fondalades —i, per tant, pot ser conreat o no— o bé a ramificacions secundàries d’una fondalada principal. A *lo Racó* ([ˈto raˈko]) la grafia del topònim es fa ressò del polimorfisme, *racó/recó*, del corresponent nom comú: «Racó, [...] por norte con Manuel Escribà» (*Apeo*, 126r); «finca: Recó, [...] partida: Coma-n Gaya» (*Repartiment* 1942, 113r).

14 L’OBAC I EL SOLÀ

Els noms comuns *obac* i *solà* són de significat antagònic. De tota manera, *obac* pot tenir el valor de ‘bosc’ (Veny 2012: 250); per tant, potser hem d’interpretar amb aquest sentit el nom de *l’obac del Solà*, una petita peça de terra, situada dins la partida del Solà: «a l’ubach del Solà» (*Capbr.* 1633, 59r); «a l’ubach del Solà, [...] a sol ixent ab benefici de Santa Maria» (*Capbr.* 1669, 153v).

En la /o/ àtona inicial absoluta sil·làbica es produeix la diftongació en [aw], com ara a *l’obac de la Coma de Fullea* ([ˈtawˈβag de ˈta ˈkoma ðe fuˈʎeð]): «als hubachs de la Coma de Fullea», «al hubach de la Coma de Fullea» (*Capbr.* 1510, 15v i 17v); «l’obach de la Coma de Fullea» (*Capbr.* 1574, 20v); «la partida de la Coma de Fullea, [...] a mitgdia ab l’ubach ayguavesant» (*Capbr.* 1765, 46r). La grafia del genèric és inicialment, al capbreu del 1510, *hubach* (o, en plural, *hubachs*) i en les citacions successives, gairebé sistemàticament, *obach* —en una sola ocasió hem anotat *ubach*. Tres de les citacions reflecteixen el fenomen poc freqüent de la neutralització de la vocal velar seguida de síl·laba que contingui bilabial [β]: [uˈβag], que no es manté en l’oralitat, en què la /o/ inicial absoluta sil·làbica diftonga en [aw]: [awˈβag]. A *l’obac de la Coma de la Torta* les grafies amb què apareix el genèric són *obach* i *ubach*: «a l’obach¹⁵ de la Coma de la Torta» (*Capbr.* 1574, 43v); «la partida de l’ubach de la Coma de la Torta» (*Capbr.* 1633, 57r). Finalment, a *l’obac*

15 La primera lletra és una *u* (*ubach*) corregida a sobre amb una *o* (*obach*).

de la Torta o *l'Obac* ([ʔaw'βag de ʔa 'tɔrtɔ]) l'especificació *de la Torta* es va perdent i després del 1765 ja només se'n diu *l'Obac*. A partir d'aquesta data es produeix la diftongació de la -o inicial, *Aubach*, que fins aleshores havíem trobat com a *Obach* o *Ubach*: «als hubacs de na Torta» (*Capbr.* 1510, 9v); «a l'obach de la Torta», «una peça de terra [...] anomenada l'Obach» (*Capbr.* 1574, 57r i 67v); «en la partida anomenada de l'Ubach», «en la partida de l'ubach de la Torta» (*Capbr.* 1765, 22r i 23r); «campa: [...] Aubach», «aubach de la Torta» (*Apeo*, 149r i 174r). Al primer document (1510) l'article usat és el personal: *na Torta*; i el genèric es presenta en plural: *els ubacs*.

Lo carrer del Solà ([ʔo ka're ðeʔ so'ʔa]) apareix amb múltiples formes en la documentació: «vico dicto demunt lo Solà» (*Capbr.* 1510, 15r); «lo carrer *que* va a la Plaça, [...] a sol yxent ab lo carrer *que* va al Solà» (*Capbr.* 1574, 57v); «lo carrer o Solà» (*Capbr.* 1669, 7r); «part ab dit Solà», «lo carrer del Solà» (*Capbr.* 1692, 43v i 64v); «al carrer d'en Solà» (*Capbr.* 1717, 78v); «lo carreró Solà», «al carrer Solà del Castell, [...] a tremuntana ab lo Castell» (*Capbr.* 1741, 5v i 11v); «en lo carrer de Solà» (*Capbr.* 1765, 152r); «calle del Solà» (*Apeo*, 182). En una citació (1741) és anomenat *carreró*, en una altra (1717) porta l'article personal, *carrer d'en Solà*, i en una altra (1741) l'estructura és intermèdia: *el carrer Solà del Castell* (*solà del Castell* > *carrer Solà del Castell* > *carrer del Solà*). La part solana de les poblacions és habitual que hagi donat nom a força topònims arreu. Com a nom de carrer el trobem a Ulldemolins (*el carrer del Sòl de la Vila*) o a l'Albi (*el carrer del Solà*) (Amigó i Pere 1997: 351, i 2001: 423).

En les citacions més antigues pot ser que el genèric no sigui *solà* sinó *sol*, com ara *lo solà del Molí*: «al sol del Molí» (*Capbr.* 1510, 32r); «al solà del Molí» (*Capbr.* 1574, 97v). Pel que fa a *lo solà de les Forques*, en una citació el genèric és *sol* (1510) i en una altra, *sota*; diríem que el darrer deu ser algun error del copista: «lo solà de les Forques», «al sol de les Forques» (*Capbr.* 1510, 9r i 16v); «sota de las Forcas, [...] por mediodía con otra por el camino de Arbeca», «solà de las Forcas, [...] por la derecha camino de Heredades» (*Apeo*, 11v i 62v). En el cas *del sol de la plaça Major*, la designació que fa referència a la part solana de la plaça és la que després donarà nom a l'actual carrer Major, del qual durant molt temps se'n deia *lo carrer del Solà*: «al sol de la plassa Major, [...] a migjorn ab lo carrer qui va a la Plassa» (*Capbr.* 1607, 294v).

Figura 9: L'antic carrer del Solà, ara carrer Major. (Autor: Josep Jové)

Figura 10: La cara solana del Castell, que dona al carrer del Solà.
(Autor: Josep Jové)

15 EL PLA I LA PLANA

En principi una *plana* és més gran que un *pla*, però poden funcionar com a sinònims. El nom *pla* apareix indistintament amb valor d'apel·latiu i com a nom propi aplicat a una partida o sector del territori, per exemple, *els Plans de Tarrés* (Tarrés). *La Plana de na Josa* dels primers textos (1510-1607) passa a ser *lo Pla de na Josa* ([to 'pɫa ðe na 'dʒozɔ]), en els darrers (a partir del 1669): «partida vulgariter dita la Plana de na Josa» (*Capbr.* 1510, 5r); «una pessa de terra [...] anomenada la Plassa de na Josa» (*Capbr.* 1607, 370v); «partida del Pla de na Josa» (*Capbr.* 1669, 63r). *Lo pla del Xato* ([to 'pɫa ðeɫ 'tʃato]) també hi és a Tarrés, i al Vilosell trobem *cal Xato* (Pere 2006: 343).

Per a designar *lo Pla de la Bassa* (*Bona*) ([to 'pɫa ðe ɫa 'βas]) també s'usa el nom en plural, *los Plans de la Bassa*: «in partita a lo Pla de la Basa» (*Capbr.* 1510, 12v); «al Pla de la Bassa [...] a tramuntana ab lo camí que-s va a Sennant» (*Capbr.* 1574, 35r); «posseheix dita comanda, [...] al Pla de la Bassa Bona, una feixa de terra» (*Capbr.* 1669, 8r); «Pla de la Balsa» (*Apeo*, 28r). Als Omellons, per exemple, hi ha el mateix nom de partida; a Vinaixa, *lo Pla de les Basses*, i al municipi de Forès, el raval del *Pla de la Bassa*¹⁶.

16 COVES, ELEVACIONS DEL TERRENY I DEPRESSIONS

Partint sobretot del topònims, però també d'alguns antropònims, documentats a l'Espluga Calba o bé recollits de fonts orals, podem dibuixar l'aspecte del relleu del terme municipal d'aquest poble de la comarca de les Garrigues. Bàsicament fixem l'atenció en les cavitats subterrànies: coves i balmes (*l'Espluga Calba*, *la Dona Morta*, *la Cova del Llop*, *la cova del Guardiola*, *la font d'en Conill*, *la Barbacana*, i els cognoms *Sesplugues* i *Cava*), i avencs (*la roca Llisa*, *la Roca del Llamp*, *la roca Foradada*, *Gralletes*, *la Serreta d'en Micó*, *los Sitjars*, *la Coma del [o d'en] Pou*, *lo Comellar de na Pou*, *lo Pouet* o *lo forn de calç del Mateu*, i els cognoms *Boter* i *Botet*); en les elevacions del terreny (*lo [lo Tossal de]*

16 Arbós (2003: 37), Martín i Preixens (2005: 389) i OnCat (VI, 234b26).

Puiggròs, lo Puig de l'Agulla, lo puig Pedrós o lo tossal de Puigpedrós, la serra del Tossalet o Tossal Blanc, lo tossalet del Castell, la serra Mitjana, la serra de les Forques, la punta de les Deveses, la costa de Sant Mateu, lo Costenvall, lo Grau, lo coll d'en Febrer, lo collet de la Dona Morta, lo Coll del Molí, lo collet o coll de les Roques, la collada de la Coma de Sant Pere, lo Coll de la Portella); en les depressions (*la vall de Vinaixa, la Vallada, lo vall del Castell, la Coma de Fulledda, la Coma de Sant Pere, lo Comellar, lo fondo dels Escabrrers, lo clotal d'en Cortàs, lo Racó*), en els noms que poden fer pensar tant en una elevació com en una depressió (*l'obac de la Coma de Fulledda, l'obac de la Coma de la Torta, l'obac de la Torta o l'Obac, lo carrer del Solà, lo solà del Molí*), o bé en la manca tant d'elevació com de depressió (*lo Pla de la Bassa [Bona], lo Pla de na Josa*).

En l'anàlisi dels noms d'un terme municipal hi detectem trets lingüístics de caràcter dialectal, com ara el sentit del genèric *coll* com a 'tossal' i no com a 'depressió que fa de pas entre muntanyes'; però també d'altres que aquella petita part del territori comparteix amb la resta del domini lingüístic, com ara els noms d'accidents orogràfics formats amb l'adjetiu *blanc*. De la mateixa manera, s'hi poden documentar fenòmens del període de formació de la llengua, com ara la pròtesi vocàlica davant s- líquida inicial; o bé hi podem retrobar elements que estan desapareixent de la parla actual, com ara el significat de la forma *vall* amb valor gramatical de gènere masculí.

Amb el convenciment que l'estudi sobre el terme municipal de l'Espluga Calba contribueix a la caracterització d'un espai del territori, que no pas per petit és menys interessant, i amb la seguretat que la monografia local de la qual hem tret les dades per a la redacció d'aquest article no serà pas la darrera que veurà la llum en el nostre domini lingüístic, veiem la necessitat de no defallir en la tasca engegada en altres temps i continuada en l'actualitat de proporcionar a la nostra llengua els estudis que la fan rica i viva com qualsevol altra.

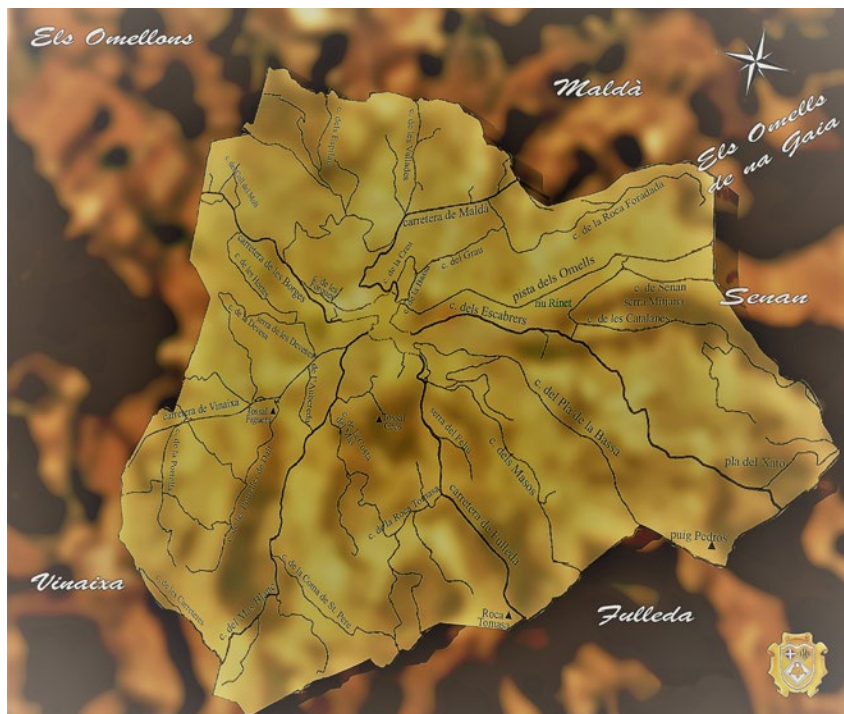

Figura 11: Croquis amb la xarxa de camins i els elements orogràfics més rellevants del terme

Bibliografia

- Alcover, A. M. i F. de B. Moll. 1930-1962. *Diccionari català-valencià-balear*.
Palma de Mallorca: Editorial Moll. (DCVB)
- Altisent, A. 1993. *Diplomatari de Santa Maria de Poblet, anys 960-1197*, I.
Barcelona: Abadia de Poblet i Generalitat de Catalunya (Departament
de Cultura), Col·lecció Fonts i Estudis, núm. 2. (S'indicarà el número
del document.)
- Amigó, R. i R. Pere. 2001. *L'Albi i els seus noms*. Barcelona: Institut
d'Estudis Catalans, Treballs de l'Oficina d'Onomàstica VI.
- 2005. *Espigoladures onomàstiques*. Barcelona: Publicacions de
l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Milà i Fontanals 49.
- M. T. Muntanya i M. Sanmartí. 2017. *Onomàstica del terme antic
de Tamarit de Mar*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Treballs de
l'Oficina d'Onomàstica XXVI.

- Arbós Gabarró, S. 2003. *Onomàstica de Fullea (Garrigues)*. Barcelona: Societat d'Onomàstica i Institut Cartogràfic de Catalunya.
- 2004. Toponímia cadastral del segle XVIII a les Garrigues. *IV Trobada d'Estudiosos de les Garrigues. El Vilosell, 20 de setembre de 2003*. Consell Comarcal de les Garrigues: 213-228.
- Arbós, R. M., J. Ibarz i I. Piñol. 2003. *Els forns de calç a la comarca de les Garrigues*. Juneda-Tarrés: Fonoll i Ajuntament de Tarrés, Estudis Locals, Lo Plançó 3.
- Balari, J. 1899. *Orígenes históricos de Cataluña*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Hijos de Jaime Jepús.
- Bellmunt, J. 1987. *Fets, costums i llegendes. Les Garrigues I*. Lleida: Virgili & Pagès S.A.
- Bisson, T. 1984. *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*. Berkeley: University of California Press. (S'indicarà el número del document.)
- Català Roca, P. 1964. Noms de lloc i de sant de la diòcesi de Tarragona. *Boletín de Dialectología Española* XI.
- Catalunya Romànica* (II: Osona, XXI: El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà i XXIV: El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell). 1997. Barcelona: Enciclopèdia Catalana. (CR)
- Coromines, J. 1965. *Estudis de toponímia catalana I*. Barcelona: Barcino.
- 1970. *Estudis de toponímia catalana II*. Barcelona: Barcino.
- 1980-1991. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Editorial Gredos. (DCECH)
- 1980-2001. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes i Caixa de Pensions, "la Caixa". (DECat)
- 1989-1997. *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial Edicions i Caixa de Pensions «La Caixa». (OnCat)
- Corpus toponímic valencià*. 1993. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua. (TOPOVAL)
- Corsà, J. 2010. Toponímia de Tartareu. XXXVI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica. Les Borges Blanques, 2009. BISO [Barcelona: Societat d'Onomàstica] 119: 233-246.

- Diccionari de la llengua catalana*. 2007. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. (DIEC)
- Domingo, C. 1997. *Els noms de les formes del relleu*. Barcelona: Societat d'Onomàstica i Institut Cartogràfic de Catalunya.
- Font i Rius, J. M. 1969-1983. *Cartas de población y franquicia de Cataluña* (I. Textos; II. Estudio: apéndice al vol. I). Madrid-Barcelona: Anuario de estudios medievales, 12. Anejo, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. (S'indicarà el número del document.)
- Fuguet i Sans, J. 2000. *Templers i hospitalers, III. Guia de les terres de ponent i de la franja*. Barcelona: Rafael Dalmau editor.
- Gran Enciclopèdia Catalana*. 1987. Barcelona: Enciclopèdia Catalana S. A. (GEC)
- Gual, V. 2003. *Justícia i Terra. La documentació de l'Arxiu de Poblet (armari II) i Poblet, senyor feudal. La documentació de l'Arxiu de Poblet (armari III)*. Valls: Cossetània Edicions. (Gual III)
- i X. Jorba. 2012. La toponímia de Rocafort de Queralt a través dels llibres de vàlues i els manuals notariais (segles XV-XVIII). XXXIII Col·loqui de la Societat d'Onomàstica. Montblanc, 2006. BISO [Barcelona: Societat d'Onomàstica] 116: 177-191.
- Iglésies, J. 1991. *El fogatge de 1497: Estudi i transcripció*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana. (Fog. 1497)
- Lladonosa, J. 1983. L'Espluga Calba. *Gran Geografia Comarcal de Catalunya* 10. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana.
- Martín, F. i J. Preixens. 2005. *Les construccions de pedra seca*. Lleida: Pagès editors.
- Moll, F. de B. 1982. *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears): assaig de divulgació lingüística*. Els Treballs i els Dies, 23. Palma de Mallorca: Editorial Moll.
- Moran, J. 2018. Josep Moran i Ocerinjauregui o la passió per la llengua. *Llengua Nacional* [Barcelona] 104: 37-42.
- M. Batlle i J. A. Rabella, 2002. *Topònims catalans. Etimologia i pronúncia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Serra d'Or.
- Moreu-Rey, E. 1993. *Antroponímia. Història dels nostres prenomes, cognoms i renoms*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona.

- Morro, M. 2010. Anar per muntanyes: l'ús i el significat de *coma* i *comellar*. BISO [Barcelona: Societat d'Onomàstica] 117-118: 281-292.
- Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya*. 2009. 2a ed. Barcelona: Generalitat de Catalunya i Institut d'Estudis Catalans. (NomCat)
- Pere, R. 2006. *Els noms del Vilosell i el seu terme municipal*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Treballs de l'Oficina d'Onomàstica XII.
- i R. AMIGÓ. 1997. *Onomàstica del terme municipal d'Ulldemolins*. Barcelona: Societat d'Onomàstica i Institut Cartogràfic de Catalunya.
- 2017. *Onomàstica de Vallclara*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Treballs de l'Oficina d'Onomàstica XXVIII.
- Perea, E. 1978. Toponímia del terme i de la vila de Riudoms. *Revista Catalana de Geografia* [Barcelona: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya] 2.
- Peytaví, J. 2010. *Antroponímia, poblament i immigració a la Catalunya moderna: l'exemple dels comtats de Rosselló i Cerdanya (segles XVI-XVIII)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Pons, J. 1938. *Cartulari de Poblet: Edició del manuscrit de Tarragona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. (S'indicarà el número del document.)
- Pons Guri, J. M. 1964. Un fogatjament desconegut de l'any 1358. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* [Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres] XXX: 323-498. (*Fog. 1358*)
- Rizos, C. 2010. Toponímia de Güel a l'Edat Mitjana i a l'actualitat. XXXVI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica. Les Borges Blanques, 2009. BISO [Barcelona: Societat d'Onomàstica] 119: 281-290.
- Rubió, J. 2011. *La Guerra Civil a les Garrigues. De la revolució a l'ocupació franquista*. Lleida: Pagès editors.
- Satorra, J. 2003. Toponímia menor de la vila d'Arbeca, Actes del XXVI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica. Lleida, 1999. BISO [Barcelona: Societat d'Onomàstica] 92: 169-183.
- Terrado, X. 2010. El llatí *vallum* en la toponímia catalana i hispànica. BISO [Barcelona: Societat d'Onomàstica] 117-118: 451-461.
- Torres, M., X. Balcells i B. Aiguadé. 2009. Alguns casos de bandolerisme tardà a la vall del Riu Corb (segle XIX). Entre la història oral i la història escrita. *Bandolerisme, bandolers i bandositats, Actes de la XXXVIII*

- Jornada de Treball*. Sant Martí de Maldà: Grup de Recerques de les Terres de Ponent i Institut d'Estudis Ilerdencs.
- Tort, J. 2012. Espai i temps en toponímia. Una aproximació des de la geografia. Actes del XXXIII Col·loqui de la Societat d'Onomàstica. Montblanc, 2006. BISO [Barcelona: Societat d'Onomàstica] 116: 277-287.
- Turull, A. 1991. *Els topònims de la Segarra: Nuclis de poblament. Diccionari geogràfic i etimològic*. Cervera: Centre Municipal de Cultura.
- 2007. *La toponímia de les comarques de ponent. Un assaig d'interpretació tipològica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Treballs de l'Oficina d'Onomàstica XIII.
- Vallverdú, E. 1995. *Senan*. Senan: Ajuntament i parròquia de Senan.
- Veny, J. 2012. *De geolingüística i etimologia romàniques*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Pàgines web

https://es.wikipedia.org/wiki/La_Mujer_Muerta

https://es.wikipedia.org/wiki/Monte_Musa